

<https://doi.org/10.56514/cch.122.03.06>

Z VĚDECKÉHO ŽIVOTA

Nekrolog

Za Karlem Durmanem

(13. července 1932 – 14. dubna 2023 Uppsala)

V dubnu 2023 se ve švédské Uppsale uzavřela životní pout českého historika Karla Durmana, který ve své době, především „požehnaných“ šedesátých letech, otevíral domácímu modernímu dějepisectví širší obzory a nepochybně přispěl zásadním způsobem i k tomu, že se předtím více než půl druhou dekádu totálně zkreslované problematice dějin mezinárodních vztahů navracela věcnost a snaha po objektivitě.

Studium na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy absolvoval rodák z moravské Bystřice pod Hostýnem (nar. 13. 7. 1932) podobně jako několik dalších významných českých historiků v letech 1952–1956. Jeho spolužáky tak byli mj. Robert Kvaček či Miroslav Hroch. Stejně jako oni pak již za svého „asistování“ na alma mater významně přispíval k obrození a rehabilitaci domácí historické vědy, jež své nejvýraznější výsledky přinesla ve druhé polovině další dekády.

Durman od počátku projevoval primární zájem o dějiny moderní světové politiky a její průsečíky v určitých regionech, především na Blízkém východě, jehož prvním rezultátem byla již v roce 1957 studie o projektu amerického mandátu nad sotva se osamostatnivší Arménií po roce 1918. První text, publikovaný v ČsČH, nesl ovšem ještě částečně – z hlediska zdrojů i interpretačního a také jazykového

zabarvení – pečet doby svého vzniku.¹ Rozvinutí dalšího autorova zájmu o sledovanou problematiku však počátkem šedesátých let umožnilo roční stipendium na prestižní londýnské School of Economics and Political Science, kde k jeho tutorům patřil mj. William N. Medlicott, tedy jeden z nejvýznamnějších britských politicko-diplomatických historiků své generace. A londýnský pobyt také poskytl mladému historikovi nejen možnost studia řady dokumentů a titulů, i v 60. letech v ČSSR prakticky nedostupných, ale autentické nasání atmosféry jednoho z center světové politiky, navíc center velmoci, která klíčovými způsobem spoluurčovala osudy Blízkého východu minimálně od 2. poloviny XIX. století až do roku 1956. Ovoce uvedených faktorů se pak promítlo jak do dalších Durmanových vlastních prací, z nichž nejdůležitější ještě připomeneme, tak také do postupného vytvoření zárodků jakési vlastní pražské školy dějin mezinárodních vztahů, jejíž další vývoj ovšem fatálně poznamenaly důsledky událostí let 1968–1970, jež konec konců zasáhly zásadně i Durmanovy vlastní osudy.

Nesporným vyvrcholením této etapy Durmanovy vědecké práce bylo v roce 1967 vydání více než pětisetstránkové monografie *Blízký východ ve světové politice 1918–1959*, která v té době představovala v rámci moderní české historické tvorby nepochybné novum. Kniha, jejíž zásadní aktuálnost navíc brzy umocnila tzv. šestidenní válka Izraele proti jeho sousedům v červnu 1967 s mnoha politickými důsledky, nabízela čtenáři značně více, nežli naznačoval její název. Úvodní kapitola např. představovala jakousi introdukci do historie tohoto důležitého regionu již od přelomu XVIII. a XIX. století, přičemž její osou byl vývoj tzv. východní otázky až do první světové války. V další části pak popsal revoluční proměnu oblasti nejen v důsledku válečné porážky starého Turecka v letech 1914–1918, ale také neúspěchu transformace celé oblasti na mírové konferenci v Paříži (smlouva v Sévres), ztroskotání většiny snah o budování reálné státnosti arabských zemí (jistou polovičatou výjimku tu představovalo uznání nezávislosti Egypta a později vznik příští Saudské Arábie) a v neposlední řadě úspěšné „kemalistické“ revoluce turecké v jejích mezinárodních souvislostech.

Právě soustavné sledování politiky velmocí vůči regionu, tj. „tradičních“ evropských koloniálních mocností, Británie a Francie, ale také Německa, SSSR a – od let II. světové války – i USA tvoří jednu z důležitých výkladových os knihy, která současně umožňovala čtenáři porozumět vývoji této oblasti po roce 1945. V následujících kapitolách Durman čtenáři prezentoval dopady ekonomické krize na země

1 Srov. K. DURMAN, *Boj amerického imperialismu o syrský mandát v roce 1919*, ČsČH 7, 1959, č. 1, s. 70–105.

tohoto sub-regionu, politiku velmocí před novým konfliktem a v jednotlivých fázích druhé světové války. Plné tři obsáhlé kapitoly (z hlediska rozsahu ovšem téměř polovinu textu) pak tvořil výklad o vývoji po roce 1945, kdy se Blízký východ stal nepochybně jedním z nejdůležitějších ohnisek rychle akcelerující studené války. Z hlediska současného diskursu (nemluvě o simplifikujícím, jednostranném přístupu české politiky) v té souvislosti jistě stojí za připomenutí autorův kritický přístup ke vzniku židovského státu v letech 1947–1949 včetně v té době pochopitelně značně neobvyklé kritiky postojů Moskvy; za jakýsi epilog této fáze vývoje oblasti si pak Durman zvolil červnovou revoluci v Iráku v roce 1959, jíž svůj bohatě dokumentovaný a rozvětvený výklad zakončil.

Kniha o Blízkém východu se stala nejen jakýmsi vzorem pro několik podobných prací českých odborníků o sledování vývoje v dalších důležitých regionech světové politiky, za všechny připomeňme alespoň skvělou monografii orientalisty Rudolfa Mrázka o jihovýchodní Asii (1976). Její výklad také Durman brzy doplnil (a v jistém smyslu rozvinul) klíčovým autorským podílem na ojedinělém *Slovníku moderních světových dějin* (1969), který současně spoluredigoval se svým tehdejším kolegou, publicistou Miloslavem Svobodou (nar. 1923), i několika dílčími studii o tomto tématu. I vydání slovníku samotného, nabízejícího stovky delších i kratších hesel a exkursů především k politickým a diplomatickým dějinám od časů francouzské revoluce až do momentu jeho vydání, bylo pak mimořádnou událostí. Jeho ryze věcný, sevřený výklad, na jehož konstruování se podíleli i někteří Durmanovi žáci v čele s Milanem Haunerem, jejichž jména ovšem již nebyla v tiráži uvedena, byl mj. důležitým doplňkem tehdy vydávané čtyřsvazkové vysokoškolské učebnice *Dějiny novověku* (Praha 1969–1973), přičemž je příznačné, že až do sklonku režimu žádná podobná příručka takového rozsahu již vydána nebyla. Jisté i proto také patřil *Slovník* k vyhledávaným pomůckám studentů i v dalších dekádách, třebaže byl – díky osudům obou hlavních autorů – z řady knihoven v době tzv. normalizace vyřazen.

V atmosféře rozbíhajících se normalizačních čistek nebylo překvapením, že samostatně uvažující a píšící odborník na moderní dějiny Durmanova formátu musel hned v roce 1970 z Filozofické fakulty „zmizet“, i když jeho vyhazovu napomohly ani okolnosti další včetně politické angažovanosti ve vysokoškolském výboru KSČ v letech 1968–1969. Jeden z největších domácích znalců moderní politické historie pracoval následně nejprve jako noční hlídač a později jako knihovník v oddělení rešerši Státní technické knihovny v Praze, i když se v rámci skromných možností snažil ve svých studiích pokračovat. Tak se mj. již poč. sedmdesátých let zro-

dila studie o ruské politice vůči Bulharsku v l. 1876–1887, kterou, pod pseudonymem Karel Kinský, zařadil do samizdatového *Sborníku historických studií* z roku 1972², a jež později rozvinul ve své knize, vydané již ve švédském exilu v roce 1987. Roku 1980 pak (mj. pod dojmem opakované šikany ze strany StB) využil možnosti a vystěhoval se do Švédska, mimochodem tehdy již jednoho z center českého prsrpnového exilu, kde našel jako docent moderních východoevropských dějin uplatnění na univerzitě v Uppsale. Především, že toto východošvédské město se nakonec stalo Durmanovým skutečným novým domovem, kde také po mnoha letech našel svůj konečný odpočinek.

Vědeckým rezultátem historikova počátečního působení ve Švédsku se stala především dvojice navzájem se doplňujících knih o ruské politice posledních dekád XIX. století, k nimž částečnou heuristiku shromáždil ještě v Praze. První, *Lost Illusions: Russian Policies toward Bulgaria in 1877–1887* (Uppsala 1988), která současně zahajovala sérii uppsalských východoevropských monografií, podrobně mapovala bulharský segment petrohradské balkánské politiky od kongresu v San Stefanu až po odvrát Bulharů od úzkého spojení s Ruskem ve 2. polovině osmdesátých let. Přímo tedy navazovala na Durmanův poslední, výše zmíněný domácí (a doma již nepublikovaný) text, pro nějž ovšem autor podnikl další výzkumy v německých a britských archívech.

Druhá, podstatně rozsáhlejší monografie o vlivu publicistiky známého ruského nacionalistického novináře Michaila Katkova (1818–1887), *The Time of Thunderer* (New York: Columbia UP 1988) vlastně výrazně rozšiřovala zkoumanou tematiku a stala se důležitým příspěvkem k západnímu poznávání ruského politického myšlení a nepřímo i zahraniční politiky od šedesátých do osmdesátých let XIX. stol. Durman tu mj. zkoumal, jak se do představ vlivného intelektuála a komentátora promítly důsledky polského protiruského povstání v roce 1863 a jeho mezinárodní souvislosti. Následně prezentoval ruskou zahraniční politiku v 70. letech, mj. její ovlivnění vznikem jednotné Německé říše, a její aktivity na Balkáně s pochopitelným důrazem na roky 1876–1878. Poslední část pak tvoří kritická deskripce Katkovovy publicistiky v 80. letech a její vliv na ruskou zahraniční politiku v době Alexandra III., kterou opět interpretuje v širším rámci postupně končícího „Bismarckova“ mezinárodního systému. Nutno dodat, že zatímco doma vzbudily knihy (a to jen opožděný) relativně malý zájem, v zahraničí byl jejich ohlas podstatně větší a pozitivními recenzemi na ně reagovaly např. Barbara Jelavich či

2 Tato studie vyšla pod názvem *Konec mýtu o věčném přátelství. K charakteristice ruské politiky v Bulharsku v letech 1876–1887*, Praha 2024 péčí Marka Jakoubka.

R. J. Cramptom, přičemž oba upozornili i na Durmanovu jistou aktualizaci ruské imperiální politiky v sovětském vydání, jejíž důsledky po roce 1968 český historik pocítil osobně.³

Na rozdíl od části dalších exulantů se Durman, který se koncem 80. let intenzivně věnoval studiu reflexe Gorbačovovy „glasnosti“,⁴ po roce 1989 nevrátil do Československa, avšak zajížděl opakovaně – nyní jako visiting professor – na svou někdejší alma mater a zde také patřil k průkopníkům skutečně odborného, historického uchopení právě končící studené války.

Prvním, a dodejme, že zásadním výsledkem se již v roce 1998 stala rozsáhlá, více než pětisetstránková monografie *Útěk od praporů*, zabývající se sovětskou politikou a krizovými aspekty sovětského „impéria“ ve východní Evropě od svržení N. S. Chruščova v roce 1964 do rozpadu SSSR počátkem devadesátých let.

V dosavadním českém bádání o současných dějinách měla přítom tato kniha hned několik primátů, a to nejen tím, že byla v době vydání zdaleka největším domácím originálním vkladem do rozvíjející se historiografie studené války, a to včetně závěrečných fází konfliktu. Výklad, rozčleněný do deseti obsáhlých kapitol, nabídl totiž mnohem více, nežli deskripci vývoje SSSR a jeho „impéria“ od šedesátých do počátku devadesátých let. Obsahoval totiž i rozsáhlé exkursy o dalších oblastech světové politiky, především řadu postřehů o politice v USA a Západní Evropě. Autor přitom vytěžil nejen ohromné množství sekundární – v českém prostředí často neznámé či obtížně dostupné – literatury, ale také bezpočet politických a diplomatických memoárů a první otištěné kolekce dokumentů z tohoto období, což mu umožnilo dospět k řadě originálních postřehů i zobecňujících závěrů. Zásadní přínos knihy neumenšilo ani Durmanovo vymezení se vůči různé západní revizionistické literatuře, i když pochopitelně ne se všemi jeho závěry bude každý poučený čtenář souhlasit. Domácího konzumenta *Útěku* pak jistě zaujal i autorův přímý vklad např. do pohledu na mezinárodní kontext událostí roku 1968, československé „stopy“ v polské krizi let 1980–1981 a především výklad o zhroutilí komunistických režimů v letech 1989–1990 včetně „pražského“. Jistě, právě tuto část knihy další bádání, opřené o stále nově zpřístupňované prameny, nejvýrazněji doplnilo. *Útěk od praporů* však zůstane nepochybně trvalým domácím příspěvkem jak ke sledování úpadku a „pádu“ sovětského impéria, vypůjčíme-li si název známé knihy

3 Srov. recenzi obou zmiňovaných knih z pera B. Jelavich(ové), *Russian History*, 1989, s. 84–85, a (podstatně podrobnější) recenzi R. J. Cramptona o knize o Katkovovi v: *International History Review*, 1989, s. 353–356.

4 Srov. k tomu jeho sešit: *The Reckoning: the Soviet Glasnost Debate 1987–1990*, Uppsala 1991.

Edwarda Gibbona, tak k mezinárodním vztahům těchto dekad a lze jen litovat, že nebyla publikována i anglicky či alespoň německy.

Durman v následujícím období ve studiu historie studené války pokračoval a vytvořil postupně rozsáhlé syntetizující dílo, poněkud lyricky nazvané *Popely ještě žhavé*, které ve svém celku prezentovalo vývoj světové politiky od krizí třicátých let (a tedy mnohokrát diskutovaných „kořenů“ druhé světové války) až na práh let devadesátých. První díl, jehož výklad autor zakončil (ostatně jako mnozí západní autoři podobných syntéz) událostmi let 1963–1964, vyšel s podtitulem *Válka a nukleární mír* v roce 2004, pokračování (pod názvem *Konce dobrodružství*) o pět let později, přičemž se i po více než půl druhé dekádě stále jedná o zdaleka nejpodrobnější domácí práci o politickém vývoji světa v tomto období, která navíc nese všechny přednosti (i případné slabiny) předcházejících autorových prací. Durman nejen prostudoval obřímí množství pramenných sbírek a memoárové literatury v mnoha jazycích, ale jako jeden z prvních českých historiků dokázal zužitkovat již nový, a dodejme: ohromný příliv prací historiků, těžících z nově zpřístupněných archivních dokumentů východoevropských států i úředních fondů západních. Ty samozřejmě umožňovaly vytvořit mnohem autoritativnější interpretační modely např. zahraniční (a konec konců i vnitřní) politiky SSSR a jeho klientů po dobu studené války, i když je na druhé straně diskutabilní, zda-li je možné – např. při sledování politiky Západu vůči rozvojovým zemím – podobně zavrhnout všechny názory revizionistických škol v USA, jak to (poněkud zkratkovitě) učinil autor v úvodu.

Zhruba čtvrtinu výkladu prvního svazku svého životního díla Durman věnoval proměnám světové politiky v letech 1938–1945. Tyto úvodní kapitoly ovšem svým záběrem dalece přesahují sledování problémů mezinárodních vztahů – autor se tu pokusil mj. o postižení hlubších sociálních kořenů obou hlavních totalitních systémů tohoto období, tj. nacismu a stalinské verze komunismu, naskicoval profily klíčových figur atd. Při líčení zákrut diplomatického vývoje 2. světové války (kde za logický mezník přijal události let 1941–1942, tj. německý vpád do SSSR a japonský útok na USA, který vzápětí vedl k propojení obou dosud oddělených válčičt), pak věnoval značnou pozornost, vedle politiky velmocí, také problematice vybraných menších zemí, mj. Polska (kde mohl i díky znalosti jazykové zúročit výsledky nových bádání) a Jugoslávie.

Za logické časové mezníky vývoje poválečného Durman vybral, většinou ostatně v duchu tradičních interpretací, roky 1947 (považovaný obecně za skutečný počátek vlastní studené války), 1949 (s dokončením rozdělení Evropy a fakticky

i části Asie), 1953 a 1956–1957. Ve všech kapitolách je přitom relativně podrobně popsána nejen politika super)velmocí a klíčových států západoevropských, ale autor se snažil přiblížit i vývoj v části států střední a východní Evropy a jejich specifika. Značnou pozornost věnoval také důležitému procesu dekolonizace, jejíž důsledky rychle měnily tvářnost světové politiky. Završením výkladu tohoto dílu se stalo vylíčení tzv. kubánské krize a jejích důsledků a ovšem i výměny klíčových figur ve Washingtonu a Moskvě v důsledku zavraždění J. F. Kennedyho a odstranění N. S. Chruščova.

Jádro výkladu druhého svazku *Konce dobrodružství*, autorovy programově poslední knihy, tvoří obdobně strukturované vylíčení světové politiky od roku 1964 do rozpadu SSSR v roce 1991, k nimž Durman přidal ještě relativně podrobný postskript o vývoji v následujících dvou dekadách. Výkladové periody byly přitom opět vymezeny zásadními událostmi politického vývoje, tj. léty 1969 (mj. nástupem Nixonovy administrativy), 1975 (Helsinky a konec války v Indočíně), 1981 (a tedy počátkem administrativy R. Reagana, kterou Durman interpretuje jako zahájení ofenzivy „democracií“) a 1985 (s nástupem M. S. Gorbačova, který v autorově pohledu urychlil dekompozici východního bloku i SSSR).

Kniha pochopitelně navazuje na autorovy výklady a poznámky v monografii o rozpadu SSSR z roku 1998, které ovšem mnohdy zpřesnila mj. na základě nových bádání. Východiska i hodnotící soudy, s nimiž jistě není vhodné v tomto textu polemizovat, však zůstala identická. Autor zůstal obdivovatelem velkých anglosaských lídrů v čele s Reaganem a jejich (ovšem nikoliv bezproblémového) vítězství ve studené válce. To zřejmě přispělo k tomu, že některé negativní důsledky jejich politik – např. spojenectví s mnoha autoritativními a často velmi drakonickými pravicovými diktátory třetího světa či děsivé dopady vnitřních konfliktů, podporovaných washingtonskou administrativou např. v částech subsaharské Afriky či střední Ameriky – byly ve výkladu poněkud potlačeny.

Důležitým epilogem rozsáhlé fresky se pak stal autorův výklad o trendech a některých figurách světové politiky ve zhruba dvou dekadách po roce 1989. I když i zde se asi bude optika mnohých čtenářů na některé osoby a události (např. velmi kritický postoj k B. Clintonovi a jeho administrativě) odlišovat, základní tendence byly nesporně – alespoň v optice roku 2008 – vystiženy. Světová politika zůstala především kolbištěm velmocí s jejich zájmy, multikulturalismus prakticky nikde neuspěl a jednou z hlavních výzev Západu zůstal a zůstává militantní islamismus. Také se závěrečnou Durmanovou tezí o konci „amerického století“ je třeba beze zbytku souhlasit, jakkoliv si to část politické elity odmítá přiznat.

Ačkoliv strávil Karel Durman značnou část své životní pouti ve švédském exilu a tam také vytvořil část svého rozměrného díla, jeho přínos pro rozvoj konkrétních složek české historiografie moderní doby byl významný jak v letech šedesátých, tak v období po roce 1989. Jeho bádání i mnohá studia jeho žáků, k nimž je možno považovat např. Vladimíra Nálevku, Aleše Skřivana, Jana Wannera, či rovněž v exilu působícího Milana Haunera, přervaly důsledky událostí let 1968–1969, jež tehdy zřejmě mj. zabránily zrodu pražské školy dějin mezinárodních vztahů. Jeho díla, završená v obou zmiňovaných obdobích, však znamenala zásadní přínos meritorní a také inspiraci pro řadu dalších badatelů, studujících historickou dimenzi světové politiky. V devadesátých letech to byl právě Karel Durman, který vedle V. Nálevky položil v Praze solidní základy studia poválečných dějin, především studené války, jako skutečného historického předmětu bádání, jež současně obohatil vlastním, zásadním badatelským vkladem. K jeho pracím se však budou vracet i zvišující čtenáři, zabývající se mnoha dalšími otázkami dějinné dimenze světové politiky.

Jindřich Dejmek

VÝBĚROVÁ BIBLIOGRAFIE KARLA DURMANA

- Karel DURMAN, Boj amerického imperialismu o syrský mandát v roce 1919. In: *Československý časopis historický*, roč. 7 [57], č. 1, 1959, s. 70–105.
- Karel DURMAN – Alena FROLÍKOVÁ – Josef HAUBELT – Růžena HAVRÁNKOVÁ – Miroslav HROCH – Věra HROCHOVÁ – Jan JANDA – Milena JANIŠOVÁ – Jana KOVAŘÍKOVÁ – Robert KVAČEK – Věra ŠÁDOVÁ – Jaroslav VALENTA, *Světové dějiny v datech I*. Praha, NPL 1964. 693 s. (=Členská knihnice NPL a VPL).
- Karel DURMAN – Alena FROLÍKOVÁ – Josef HAUBELT – Růžena HAVRÁNKOVÁ – Miroslav HROCH – Věra HROCHOVÁ – Jan JANDA – Milena JANIŠOVÁ – Jana KOVAŘÍKOVÁ – Robert KVAČEK – Věra ŠÁDOVÁ – Jaroslav VALENTA, *Světové dějiny v datech II*. Praha, NPL 1964. S. 705–1308. (=Členská knihnice NPL a VPL).
- Karel DURMAN, *Blízký východ ve světové politice 1918–1959*. Praha, NPL 1966. 516 s., 32 s. obr. příl.
- Karel DURMAN – Miloslav SVOBODA, *Slovník moderních světových dějin*. Praha, Svoboda 1969. 684 s. (=Členská knihnice).

- Karel DURMAN, *The time of the thunderer: Mikhail Katkov, Russian nationalist extremism and the failure of the Bismarckian system, 1871–1887*. Boulder, East European Monographs 1988. IX, 609 s. (=East European monographs; 237).
- Karel DURMAN, *Lost illusions. Russian policies towards Bulgaria in 1877–1887*. Uppsala, Uppsala University 1988. 184 s. (=Acta Universitatis Upsaliensis. Uppsala Studies on the Soviet Union and Eastern Europe; 1).
- Karel DURMAN, *The Reckoning the Soviet Glasnost Debate 1987–1990. 1, Systemic Crisis*. Uppsala, Institutionen för öststatsstudier 1991. 43 s. (=Arbetsrapporter; 7).
- Karel DURMAN, *Útěk od praporů: Kreml a krize impéria 1964–1991*. Praha, Karolinum 1998. 531 s.
- Karel DURMAN, *Popely ještě žhavé: velká politika 1938–1991. Díl I., Světová válka a nukleární mír 1934–1964*. Praha, Karolinum 2004. 604 s.
- Karel DURMAN, *Popely ještě žhavé: velká politika 1938–1991. Díl II., Konce dohodružství 1964–1991*. Praha, Karolinum 2009. 559 s.
- Karel DURMAN – Marek JAKOUBEK (ed.), *Konec mýtu o věčném přátelství. K charakteristice ruské politiky v Bulharsku v letech 1876–1887*. Praha, Karolinum 2024. 114 s.

Sestavila Kristina Rexová

Creative Commons

Toto dílo podléhá licenci Creative Commons – Uvedte původ – Neužívejte komerčně – Nezpracovávejte 4.0 Mezinárodní. Licenční podmínky jsou dostupné zde: <https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/legalcode.cs>.

